

DIRK ROCHTUS

DOMINANT DUITSLAND

ECONOMISCHE REUS, POLITIEKE DWERG?

Pelckmans • Walburg Pers

Voor meer info: www.pelckmans.be en www.walburgpers.nl

© 2013, Dirk Rochtus en Pelckmans Uitgeverij nv
Brasschaatsteenweg 308, 2920 Kalmthout

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, op welke wijze ook, zonder de uitdrukkelijke voorafgaande en schriftelijke toestemming van de uitgever, behalve ingeval van wettelijke uitzondering.

Informatie over kopieerrechten en de wetgeving met betrekking tot de reproductie vindt u op www.reprobel.be.

All rights reserved. No part of this book may be reproduced, stored or made public by any means whatsoever, whether electronic or mechanical, without prior permission in writing from the publisher.

D/2013/0055/323

ISBN 978 90 289 7133 2 (Uitgeverij Pelckmans - België)

ISBN 978 90 5730 963 2 (Uitgeversmaatschappij Walburg Pers - Nederland)

NUR 697

Coverillustratie Erwin Van Mol

Cover en opmaak Intertext Antwerpen

Inhoud

Inleiding – Zoveel Duitsland	7
1 Van Goethe tot Krupp	11
2 Van Spiegelzaal tot bunker	33
3 Geen Weimartoestanden	59
4 Van Bonn naar Berlijn	73
5 Rode erfenis	91
6 Bruine troebelen	107
7 De antisemitische volumeknop	121
8 Getouwtrek om het oosten	139
9 De hoofdknik van Joschka Fischer	153
10 Frans-Duits tandemgeknars	171
11 In de eurostorm verzeild	183
12 Bij wijze van besluit: domineert Duitsland Europa?	197
Eindnoten	207
Register	217
Afkortingen	223
Kaarten	225

Inleiding

Zoveel Duitsland

Duitsland bestaat ook in het meervoud. 'J'aime tellement l'Allemagne que je suis heureux qu'il y en a deux,' was het gevleugelde woord dat de Franse auteur François Mauriac bij het begin van de Koude Oorlog uitsprak.¹ Die twee 'Duitslanden', waarover de Nobelprijswinnaar Literatuur zich zo verheugde, zijn ondertussen versmolten tot één staat. *Five Germanys I Have Known*, luidt dan weer de titel van een boek waarin de Amerikaanse historicus van Duits-Joodse afkomst Fritz Stern terugblijkt op zijn leven en dat van zijn ouders.² Het Duitsland dat hij het best kende – in zijn hoedanigheid als historicus – was dat van zijn grootouders en ouders, Duitse Joden die de maatschappelijke ladder waren opgeklommen en zich hadden geassimileerd tijdens het keizerrijk. Zelf zag hij het levenslicht pas in 1926 in Breslau (vandaag Wrocław, Polen) in Silezië. Dat voorouderlijke Duitsland telde Fritz Stern niet eens mee in zijn *Five Germanys*. Als kind maakte hij de bange overgang mee van de Republiek van Weimar naar het Derde Rijk. In 1938 vluchtte het gezin Stern uit nazi-Duitsland naar Amerika. Na de oorlog bezocht Fritz, die intussen tot Amerikaan genaturaliseerd was, regelmatig voor professionele doeleinden de twee Duitse staten, 'West-Duitsland' en de DDR, 'the fourth and forgotten Germany' zoals hij die laatste noemde. En hij mocht oud genoeg worden om nog de eenmaking, het ontstaan van het vijfde Duitsland, te beleven.

Zoveel 'Duitsland' in één mensenleven zegt veel over de woeelige politieke geschiedenis die zich tussen Keulen in het westen en Königsberg (thans het Russische Kaliningrad) in het uiterste noordoosten heeft afgespeeld en waarvan ook Europa de dramatische ontwikkelingen heeft gedeeld. Zoveel systeemwissels die het land heeft gekend. In 1918-'19 werd Duitsland een republiek; in 1933 viel het onder een dictatuur; van 1945 tot 1949 werd het bestuurd door de 'Siegermächte', de geallieerden die zegevierend uit de strijd met nazi-Duitsland waren gekomen; in 1949 werden er op zijn bodem twee staten met een onderscheiden politiek en sociaaleconomisch bestel opgericht. In 1990 voltrok zich uiteinde-

lijk het proces waarvan de Duitsers zich afvroegen of het nu 'het eniging' genoemd mocht worden dan wel of het niet gewoonweg een 'eenmaking' was. En zelfs dat laatste begrip vloekte met het moeilijke transformatieproces in de nieuwe deelstaten op het territorium van de voormalige DDR.

Doorheen die systeemwissels kwamen en gingen vele partijen en losten democratie en dictatuur elkaar af.³ 'Bonn ist nicht Weimar' was het zelfbegrip waarmee de jonge West-Duitse staat met het Rijnlandse Bonn als hoofdstad zich onderscheidde van de kwetsbare Republiek van Weimar.⁴ En na de eenmaking discuteerden de Duitsers weer lustig over de stelling 'Berlin ist nicht Bonn', over de vraag of het vergrote Duitsland met het 'Pruisische' Berlijn weer als hoofdstad niet meer zelfbewustzijn aan de dag kon en mocht leggen dan de beschouwelijke Rijnrepubliek.

Vandaag is het vooral Europa dat discuteert over Duitsland, over de groeiende economische en politieke macht van het land tussen Rijn en Oder. De manier waarop kanselier Angela Merkel de crisis in de eurozone aanpakte, liet niemand onberoerd. In vele Zuid-Europese steden gingen mensen op straat om te demonstreren tegen het 'Duitse dictaat'. Weer werd er gerept over de hang van Duitsland om te domineren. En het verleden was nooit ver weg. Merkel kreeg op plakaten van betogers zelfs een Hitlersnorretje of een hakenkruis aangesmeerd. Ook het Duitse economische model als dusdanig maakt veel tongen los. Politici en analisten in andere Europese landen vragen zich af of de hervormingen van de Duitse arbeidsmarkt en sociale zekerheid inspirerend kunnen werken of niet. Het is uiteraard niet alleen in Duitsland dat problemen en uitdagingen zoals extremisme, immigratie, demografie en arbeid oprijzen, maar ze vultrekken er zich wel op een grotere schaal of ze worden er grondiger geanalyseerd of zelfs aangepakt dan in vele andere Europese landen.

Dit boek over Duitsland is geen chronologische beschrijving van wat er allemaal in het verleden is gebeurd; het volgt niet het klassieke patroon dat zoveel geschiedeniswerken kenmerkt. Uiteraard kan geschiedenis niet op het appel ontbreken, maar dan enkel om een meer algemeen kader te schetsen voor een beter begrip van thema's die ook vandaag de dag nog doorwerken of aan bod komen. De elf hoofdstukken, die dit boek voorafgaand aan de slotbeschouwingen telt, behandelen evenzoveel thema's die brandend actueel zijn of nog altijd op het debat wegen.

Hoofdstuk 1 schetst de wordingsgang van het Duitse nationa-

lisme. Ten tijde van de dichters Johann Wolfgang von Goethe en Friedrich Schiller was 'Duitsland' vooral een culturele idee die daarna een meer politiek-ideologische gestalte kreeg. Het streven naar een Duitse natiestaat mondde uit in de oprichting van het Duitse keizerrijk waar staalbaronnen zoals Krupp het fundament legden voor zijn geduchte politieke en economische macht. Hoofdstuk 2 toont aan hoe dat nationalisme zich tot de ideologische speerpunt van een agressief imperialisme ontwikkelde en het Duitse Rijk mee de afgrond introk. Hoofdstuk 3 oriënteert zich op het institutionele, beschrijft het partijensysteem zoals dat zich ontplooidde vanaf het keizerrijk tot in de Bondsrepubliek, zet deze laatste af van de Republiek van Weimar en schetst de contouren van het Duitse federalisme. Hoofdstuk 4 behandelt de binnenlandse politiek van de 'oude' en (vanaf 1990) nieuwe Bondsrepubliek. In hoofdstuk 5 presenteert de DDR zich als tegenhanger van de Bondsrepubliek en vooral als de bakermat van een links-radicalen partij die nog altijd hoge ogen gooit in de Oost-Duitse deelstaten. Hoofdstuk 6 analyseert de worsteling van Duitsland met extreemrechts, wat zeker gezien het naziverleden erg gevoelig ligt en de gevestigde orde ook met de vraag opzadelt of de Nationaldemokratische Partei Deutschlands (NPD) al dan niet verboden moet worden. Via een onderzoek naar de rol die het antisemitisme in de recente geschiedenis speelde, verklaart hoofdstuk 7 waarom de veiligheid van Israël vandaag tot de 'raison d'état' van de Bondsrepubliek behoort. Hoofdstuk 8 legt de wonde bloot die het verlies van de vroegere oostelijke provincies van het Duitse Rijk en de 'Vertreibung' van miljoenen Duitsers uit die gebieden heeft gekerfd in de Duitse ziel. De verwerking ervan beïnvloedt nog altijd de relaties van de Bondsrepubliek met Polen en Tsjechië. Hoofdstuk 9 gaat in op de buitenlandse politiek en meer bepaald op de vraag naar het engagement van Duitsland in de wereld voor de verdediging van de vrede, de democratie en de mensenrechten. Een kernstuk van de Duitse buitenlandse en Europapolitiek vormt de relatie met Frankrijk zoals toegelicht in hoofdstuk 10. Maar sinds de eurocrisis zich in alle hevigheid heeft gemanifesteerd, wil het niet meer zo vlotten met die Frans-Duitse relatie. Beide landen houden er een verschillende kijk op na op de aanpak van de crisis. De gedachte dat de economie de 'Unterbau' van de politiek vormt en dus ook van het Europebeleid van Angela Merkel, loopt als een rode draad door hoofdstuk 11. De slotbeschouwingen brengen verschillende thematische draden die doorheen het boek lopen bijeen in de hoop een antwoord te

bieden op de vraag of Duitsland nu inderdaad Europa domineert dan wel of die angst niet op inbeelding berust.

Dit boek verschijnt enkele dagen voor de Bondsdagverkiezingen. Boet het daarmee aan actualiteit in? Nee, zelfs in de hypothese dat Angela Merkel van haar troon wordt gestoten, zal het omgooien van het roer nog altijd enige tijd vergen. Ook de Duitse sociaaldemocraten zijn niet zinnens om de gewone Duitsers voor het hoofd te stoten door helemaal in te gaan op de ideeën die het Frankrijk van François Hollande koestert over Europa. Politici komen en gaan, maar veel van de drijfveren van de Duitse politiek worden gekenmerkt door hun constante aard. Thema's als de natiestaat, Europa, immigratie, democratie en extremisme blijven het maatschappelijke debat beheersen. De grote krachtlijnen ervan beheersen dit boek, ook al konden sommige thema's, gezien hun omvang en de onmetelijkheid van de voortdurende discussies, niet tot op het laatste draadje worden uitgesponnen.

Er duiken ook heel wat namen van dichters en denkers en doeners op. Het heeft er alles mee te maken dat Duitsland een rijke ideeëncultuur bezit en dat er heel wat politieke, economische en sociale ontwikkelingen plaatsvonden en -vinden die een grote weerslag op de rest van Europa en de wereld hadden en nog altijd hebben. Als Duitsland al domineert, dan ook en vooral in de wereld van wetenschap en ideeën. Een personenregister is dan ook geen overbodige luxe. Het geheel van eindnoten met bibliografische gegevens en verwijzingen vervangt een aparte literatuurlijst.

1 augustus 2013

1 Van Goethe tot Krupp

Onderzoekers die zich bezighouden met de studie van nationalistische ideologieën en bewegingen, bedienen zich graag van de tegenstelling 'etnisch' en 'civiel' nationalisme zoals die in een historische context respectievelijk door Duitsland en Frankrijk belichaamd zou worden. Die onderscheiden karakterisering van nationalisme zou haar neerslag kunnen vinden in een boutade als 'van Duitsen bloede ben je, Frans burger word je.' Het nationalisme zoals dat Duitsland tot 1945 in zijn greep hield, geldt dan als de historische verschijningsvorm van een natie die gebaseerd is op de 'banden van het bloed' en het toebehoren tot een bepaalde etnische groep. De perceptie van het Duitse nationalisme als 'etnisch' werd nog versterkt door het 'Abstammungsprinzip' dat ten tijde van het keizerrijk neergelegd was in het 'Reichs- und Staatsangehörigkeitsgesetz' van 22 juli 1913. Die wet bepaalde dat Duitser was wie Duitse ouders had. Pas in het jaar 2000 werd zij door het federale parlement van de Bondsrepubliek Duitsland hervormd en aangevuld met het 'bodemrecht' zodat ook Duitser is wie in Duitsland ter wereld komt. Een kind van Turkse immigranten bijvoorbeeld bezit naast de Turkse ook de Duitse nationaliteit, maar moet op zijn 23e een keuze maken voor een van beide.

Met het principe van de geboorteplaats verkreeg de Duitse nationaliteitswetgeving officieel een 'civiel' karakter zoals de Franse die volgens de handboeken al lang uitgedragen zou hebben. Maar zelfs vóór de hervorming van die beruchte wet uit 1913 was er in de Bondsrepubliek geen sprake meer van een Duits 'etnisch' nationalisme, met uitzondering van het feit dat mensen in Centraal- en Oost-Europa het staatsburgerschap van de Bondsrepubliek konden verwerven door zich te beroepen op hun Duitse afstamming in de zin van familiale, taalkundige of culturele banden met het 'Deutschtum'. Tienduizenden Wolga-Duitsers uit de Sovjet-Unie en 'Duitstaligen' uit Roemenië hebben hiervan in de jaren 80 en 90 gebruikgemaakt. Ook DDR-burgers, die naar West-Duitsland vluchtten of er van hun overheid naartoe mochten verhuizen, werden automatisch burger van hun nieuwe heimat. Waar de eerste

beleidsdaad voor een uiting van etnisch nationalisme zou kunnen doorgaan, was de tweede bedoeld om de eenheid van de 'culturele natie' over de opdeling in twee Duitse staten heen te bewaren.

Het is uiteraard niet zozeer die wet uit 1913 die in de publieke opinie het beeld van het Duitse nationalisme als een denken in etnische termen heeft gevormd, dan wel de ervaring die de internationale gemeenschap tijdens twee wereldoorlogen heeft opgedaan met Duitsland en meer in het bijzonder met de misdaden van het Derde Rijk. Dat alles wordt nog verscherpt door het historische beeld van Duitsland als militaristische staat en de weergalm die allerlei nationalistische en chauvinistische uitspraken van Duitse dichters en denkers hebben gevonden in de publieke ruimte. Berucht is de versregel 'Deutschland über alles' uit het *Deutschlandlied* van Hoffmann von Fallersleben die de indruk wekte of zelfs versterkte dat de nationalistische krachten uit waren op de hegemonie en zelfs de wereldheerschappij van Duitsland. In die context wordt wat graag met het begrip 'Sonderweg' geschermd, als zou Duitsland een 'aparte weg' hebben afgelegd in vergelijking met Frankrijk en Groot-Brittannië. Die 'Sonderweg' zou te verklaren vallen vanuit het gelijktijdig naast elkaar bestaan van moderniteit op het vlak van economie en technologie enerzijds en antidemocratische structuren in de maatschappij anderzijds. Duitsland kan eerder een 'verspätete Nation', een natie met vertraging, worden genoemd omdat de industrialisering en de vorming van een natiestaat er relatief laat op gang kwamen zoals hieronder wordt beschreven.¹ Maar dan is het begrip 'Eigenweg' meer gepast dan dat van 'Sonderweg', wat de afwijking van een geijkte universele norm voor democratie en natievorming suggereert. Als bezwaarlijk voor de these van de 'Sonderweg' valt aan te voeren dat ze enerzijds teveel op Pruisen focust – terwijl de Zuid-Duitse staten liberaal waren – en anderzijds de Duitse geschiedenis 'te veel vanuit het perspectief van 1933-1945' (het Derde Rijk) ziet.²

'In den beginne was Napoleon'

De Duitse historicus Thomas Nipperdey opende zijn magnum opus *Deutsche Geschichte* met de woorden: 'Am Anfang war Napoleon'.³ Het moderne Duitsland is niet denkbaar zonder de Franse generaal die als keizer van Frankrijk de plak zwaaide over Europa. Maar Duitsland als natie is evenmin denkbaar zonder datgene waaruit Napoleon voortkwam, de Franse Revolutie, en het

land dat hij gebruikte als een uitvalsbasis voor zijn imperialistische ambities. In de tweede helft van de 18e eeuw werden vele Duitse dichters zich bewust van het verschil tussen de Franse eenheidsstaat en het 'veelkoppige aggregaat' dat Duitsland in de woorden van de dichter Christoph Wieland moest voorstellen. Tegen het gevaar van Frans expansionisme was geen kruid gewassen, zeker niet dat van het 'Heilige Roomse Rijk van de Duitse Natie' (962-1806) dat als verbond van driehonderd vorstendommen en een duizendtal kleine entiteiten onder zwak keizerlijk gezag stond. Met de rooftochten van de Franse koning Louis XIV hadden de bewoners van de Duitse territoria op de linkeroever van de Rijn, zoals de Palts, al genoegzaam kennis kunnen maken in de 17e eeuw. Ook de Franse Revolutie vormde voor de bestaande dynastieën in Duitsland een gevaar. De twee machten die er het meest toe deden, Oostenrijk en Brandenburg-Pruisen, wilden de Franse revolutionairen de pas afsnijden, maar leden op 20 september 1792 tijdens de slag van Valmy ten noordoosten van Parijs een smadelijke nederlaag tegen het Franse burgerleger. De Duitse dichter Johann Wolfgang von Goethe sprak bij het aanschouwen van de kanonnade van Valmy de gevleugelde woorden '... und Ihr könnt sagen, Ihr seid dabei gewesen.' Goethe beseftte een bevoorrechte getuige van een nieuw tijdperk in de wereldgeschiedenis te zijn. Er was na Valmy geen houden meer aan de Franse expansiedrang; de ideeën van de revolutie vonden hun weg naar het buitenland, eerst naar de Duitse gebieden ten westen van de Rijn en vervolgens naar de rest van de 'Duitslanden'.

Politieke eenheid – laat staan economische of monetaire – was er ver zoek en dat maakte Duitsland zo kwetsbaar voor invloeden of interventies van buitenaf. Zelfs Goethe had er zich over beklaagd dat hij met zijn reispas van het hertogdom Sachsen-Weimar-Eisenach in naburige territoria als een buitenlander werd bekeken. Net zoals zijn vriend, de dichter en toneelschrijver Friedrich Schiller, zag hij voor Duitsland vooral een geestelijke taak weggelegd. In plaats van zich politiek te verenigen moest Duitsland zich verder ontwikkelen tot een 'Kulturnation'; de grootsheid ervan bestond in het leveren van een bijdrage tot de geestelijke vorming en verrijking van de mensheid. Het dichterspaar Goethe en Schiller had die kosmopolitische visie op Duitsland in verschillende puntgedichten zoals de *Xenien* neergepend. Voor Goethe primeerde het geestelijke:

'Deutschland? Aber wo liegt es? Ich weiß das Land nicht zu finden, Wo das gelehrte beginnt, hört das politische auf.'

Schiller vond dat de Duitsers eerst vrije mensen moesten worden vooraleer ze ook maar aan natievorming konden denken: